

בני ערב של משה סמילנסקי: נסיון ליצירת פואטיקה עברית מקומית יפה ברלוביץ

משה סמילנסקי התחיל לפרסם את סיפורי ערב שלו ב-1902. בתחילה היו אלה סקיצות סיפוריות ("ציורים" כפי שהוא כינה אותם), כמו "מוחמד אזה" (1902), "רשיד הזקן" (1903); לאחר מכן הלכו ציורים אלה והתגבשו לסיפורים ארוכים יותר וטעונים יותר, כמו "השייך עבדול קדיר" (1908), "יללת צלחיה" (1909), ואחרים. סיפורים אלה שהתפרסמו תחילה ב"המליץ" וב"השילוח", זכו להצלחה גדולה וכבר ב-1911 (תשע שנים לאחר הפירסום הראשון), ראה אור קובץ בשם "בני ערב" בהוצאת מוריה באודסה, בעריכתו של ח"נ ביאליק. השאלה המתבקשת היא, מדוע פותח סמילנסקי את הקריירה הספרותית שלו בארץ-ישראל, בחומרים ערביים דווקא. מדוע יהודי חובב ציון שעלה ארצה לממש תחייה לאומית, שם במרכז היצירה שלו, לפחות בעשר השנים הראשונות לכתיבתו את המציאות הערבית? רק ללמדכם שעד 1911, התפרסמו עשרים סיפורי ערב שלו, ואילו סיפורים מחיי היהודיים בארץ-ישראל נתפרסמו רק שלושה (1).

לפני שנענה, רק נזכיר לעצמנו שתפיסת היסוד הפואטית בספרות העלייה הראשונה היתה לספר אך ורק את ארץ-ישראל. כלומר, אם בעלייה השנייה, ניתנה לגיטימציה, על ידי י"ח ברנר, לספר על האדם היהודי באשר הוא, בארץ או מחוצה לה (2); העלייה הראשונה היתה פאנאטית לגבי ההקשר הארץ-ישראלי הבלעדי. סיפוריה הראשונים התפרסמו ב-1890, ולפחות עד תקופת העלייה השנייה (1905), ישנה מחיקה טוטאלית מכל תימטיקה שיש בה זיקה לגולה, לרבות מחיקה אישית ביוגרפית; כלומר, אין סיפורי ילדות, אין אהבות ראשונות, אין הזכרות, ולו רק אסוציאטיבית, במפגש הגורלי של ההתוודעות לרעיון הציוני, וכו'. ואכן, המגמה הפואטית הראשונה, היתה ליצור כאן ספרות שנולדה זה עתה, צעירה, רעננה, משוחררת מכל הסימנים הגלותיים העבשים; ספרות, שחומריה הארץ-ישראליים, יתגבשו, מצד אחד, לאור הליברליזם-הנאור של התנועות-הלאומיות באירופה של המאה ה-19, ומצד שני - מהמקורות החיוניים-הראשונים של התרבות-היהודית כאן, על פי הנוסח של "חדש ימינו כקדם".

מיותר לציין, שעל-פי כמה מהמניפסטים הפואטיים האלה (אם במאמרים ואם במכתבים פרטיים (3)), אנו נוכחים לדעת שבשלב זה מצטיירת ספרות העלייה הראשונה, כספרות נסיונית, אקספרימנטאלית - ספרות שעסוקה בעצמה, בחיפושם ובגישושים, כדי להעמיד לא דק ספרות חדשה בארץ-ישראל, אלא ספרות אלטרנטיבית לספרות העברית בגולה. אמנם לא תמיד הצליחה לממש את נסיונותיה הפואטיים ולהגיע להשגים ספרותיים בולטים. אלא שאין ספק, שהגישושים, החיפושים, הפרוגרמות הפואטיות, ואפילו הכשלונות הפואטיים, יש בהם עניין רב, כדי ללמוד על טיבו של הנסיון הספרותי, על יומרותיו ועל כיסופיו - ליצור כאן תשתית ספרותית ייחודית, שהארץ, ורק הארץ, תעמוד במרכזה.

איזה ארץ-ישראל מתגלה לנו בספרות העלייה הראשונה, זו שהתחברה לפני סמילנסקי, וזו שהתחברה בשנים של "בני ערב" (לצורך התשובה, נתמקד רק בקובץ הראשון, 1911). ובכן, בדיון על ההתייחסות לארץ, ותיאורי הארץ במעבר מגולה למולדת, ובספרות העליות הראשונות, עסקו כבר טובה כהן, פנחס גינוסר ואחרים (4). לצורך ענייננו כאן, אוסיף ואומר, כי ארץ-ישראל המצטיירת בספרות העלייה הראשונה, היא למעשה ארץ-ישראל אִיִּקְיָאֵרֵאֵרֵית, כלומר, ארץ-ישראל של תיאורי מסע. וכמו על פי הקצב הדינאמי של המסע, מתקבל גם התיאור שלהם; תיאור חולף-עובר על פני השטח, של התרשמות קצרה, מהירה, ועניינית. כמובן שלא בכדי דימיתי תיאורים אלה לתיאורי נוסעים. הוֹיָאֵנֵר הַדּוֹמִינָנְטִי בספרות העלייה הראשונה, הוא סיפור מסע, מסע של היכרות מחדש את הארץ: גם בצורה דוקומנטארית, אבל גם כמבנה תימאטי במסגרת של סיפור מבוה. כך למשל הם סיפוריהם של זאב יעבץ, יהושע ברזילי-איוונשטרט, ואחרים, שחלקם קיבצתי באנתולוגיה בשם "אעברה נא בארץ" (5).

מאידך, ספרות העלייה הראשונה לא היתה שלמה עם הקונצפציה לספר רק ארץ-ישראל של פְּגִיל המתוודע לארצו; לספרות העלייה הראשונה היתה פרטנזיה לספר את ארץ-ישראל, גם כספרות ילידית, מקומית; ספרות שכמו צומחת ומספרת את עצמה מהוויתו של בן הארץ הזאת, ואם דמות המתיישב-היהודי איננו יליד, הספרות מציגה אותו במספוריקה של יליד, או מחוללת בו מטאמורפוזה ילידית. ואחת הסיטואציות האהובות על ספרות העלייה הראשונה, היא להפגיש תיירים או עולים שזה מקרוב באו, עם מתיישבים שעברו "מטאמורפוזה ילידית", לשום את ביטויי התדהמה וההתלהבות שלהם, ולספר את תהליך הגלגול הארץ-ישראלי הלא-יאומן שקרה במתיישבים אלה (6).

מאידך, גם אם ספרות העלייה הראשונה חותרת להעמיד דמות מתיישב יהודי-ילידי, היא לעולם לא מזהה אותו בהקשר של זהות מקומית, פיוזית. היא ילידית, במושג האנתרופולוגי שלה, אומרת, שהמקומיות כסביבה חומרית, לא רק ממקמת את היליד במרחב, אלא באמצעותה הוא מזהה את עצמו, קובע את האוריינטציה שלו בעולם, ומתחבר, דרך העיגון החומרי הזה, גם אל העולם שמעבר - אל ההווה הרתית (כפי שמנסח זאת MIRCEA ELIADE בספרו THE SACRED AND THE PROFANE (7)). ואילו בספרות העלייה הראשונה, היהודי (הילידי כביכול), מזהה את עצמו במקום - זיהוי אידיאולוגי, לאומי, היסטורי, דתי, לשוני - רק לא זיהוי סביבתי גשמי, שהוא הוא הזיהוי האנתרופולוגי הבסיסי (8). כלומר, נוצרת בסיפורים אלה דיכוטומיה בין ה"יליד" כביכול, לבין ה"מקום".

עד כאן לגבי סופרי העלייה הראשונה, ככלל, ומה לגבי סמילנסקי? ובכן, אם בודקים את הקובץ הראשון של "בני ערב", מבינים שגם סמילנסקי שבוי בהשתוקקות הזאת לספר ארץ-ישראל מקומית ילידית. אבל כאן, בניגוד לסופרי העלייה הראשונה, הוא מפתיע בגישה דיאליסטית ויוצאת דופן. סמילנסקי, כבר מלכתחילה, לא מהסס לספר את ארץ-ישראל בצורה טוטאלית יותר; כלומר, ארץ-ישראל שלו מופיעה לא רק בהקשר היהודי הישובי שלה, אלא גם בהקשר הארץ-ישראלי הכללי של חֲבֵרוֹת, תרבויות, והיסטוריות ארץ-ישראליות שהן לא יהודיות. יש לו למשל "בני ערב" פרקים של היסטוריה ארץ-ישראלית טורקית, או היסטוריה ארץ-ישראלית בדרוית. כלומר, סמילנסקי לא מהסס להתחבר אל המקום הארץ-ישראלי, ולספר את המקום הארץ-ישראלי באמצעותו של בן-המקום האוטנטי (ויהיה מוצאו הלאומי אשר יהיה); כך שעם כל הכיסופים הלאומיים, הרומנטיים שלו לדמות של מתיישב יהודי-ילידי, הוא עוקף כאן את הדיכוטומיה, ומעדיף את הברזילי, או את הפלאח הערבי, כערופץ תיווך, באמצעותם הוא שואל לו

אוריינטציה מקומית, ובאמצעותם הוא נבנה פואטית ותימטית. כלומר, התכנים הארץ-ישראליים של סמילנסקי, לא מזוהים רק אידיאולוגית, לאומית, וכו', אלא נטענים גם בזהות ילידית אוטנטית, מה שלא קיים ביצירתם של סופרים אחרים. כאן הייתי מוסיפה ואומרת שבדיעבד יש בבחירה זו של סמילנסקי - גם התרסה כנגד קונבנציה שהתגבשה כבר בספרות העלייה הראשונה; התרסה המציגה את הערבי לא רק כיליד-בעל-זכות-קדימה, אלא גם כדמות ספרותית, לגיטימית, בספרות הארץ-ישראלית. תפיסה זו, היתה יוצאת דופן וחריגה, באותם ימים, ועוררה לא פעם התנגדות וביקורת, וסמילנסקי אכן מספר בכיוגרפיה שלו, על שיחות שניהל עם יוסף אהרונוביץ (לימים עורך "הפועל הצעיר"), אודות כתיבה, ותימות של כתיבה, כאשר אהרונוביץ תוהה אם אפשר כלל לעסוק בערבי כדמות ספרותית (9).

עד כאן תשובה חלקית מדוע סמילנסקי מתחיל את יצירתו העברית בחומרים ערביים. בהמשך נראה, שלא רק ההשתוקקות לספר ארץ-ישראלי ילידית מקומית, דוחפת אותו אל החומר הערבי. הסיפור הערבי פתר לו עוד כמה וכמה בעיות פואטיות ואידיאולוגיות, בהן הוא התחבט בראשית דרכו הספרותית. ואתעכב על שלוש מהן: הדיאלוג עם הנוף, רוחק אסתטי, והאמת מארץ-ישראל.

ונתחיל ב-דיאלוג עם הנוף, שלאור הדיכוטומיה ילד/מקום, הנסיון להתחבר אל הנוף הסביבתי הגשמי, הוא די בעייתי בספרות העלייה הראשונה. כלומר, לא היתה בעייה לספר אותו כרישום אינוונטארי של מצאי המראות; הבעייה החלה כאשר המספר ביקש להטעין את הנוף הענייני המוחצן הזה, במשמעות ספרותית אסתטית, ייחודית לו. כמו שמתבטא מאוחר יותר, דויד שמעוני ב"יובל העגלונים": "גלגל לפני הטבע את ספריו, וקראו לא ידעתי, אותיות זרות חדשות, וחדש ומוזר צלופון". כלומר, אחרי הכל, הנוף הארץ-ישראלי עבור הסופר-המתיישב היה נוף זר, ואם הוא לא הטעין אותו בדפוסים תרבותיים של נופי ספרות, כמו, נופים מכתבי הקודש, שירת ימי הביניים, "אהבת ציון" למאפו, או שירת "חבת ציון", הדיאלוג עם הנוף הארץ-ישראלי התקבל סתמי ודל.

לא כן בסיפורי "בני ערב" לסמילנסקי. בלי כל הזדקקות לדפוסי ספרות, הטקסט שלו שופע מראות של טבע, נוף, ותיאורים גיאוגרפיים כבר מן הסיפורים הראשונים. יתד מזה, אלה אינם נופים פאסיביים שכל ענינם לשמש רקע דקוראטיבי לסיפור. להפך. הנופים כאן פונקציונאליים, בעלי משמעות עלילתית מקדמת או מפרשת, ויותר מכל, בעלי השלכה פסיכולוגיסטית המשקפת הלכי-רוח סיפוריים, בעיקר יצריים, חושניים, שהסיפר מעדיף לא לפרט אותם יותר מידי. כך למשל הסיפור "רגיבים", שמתפתח בשני מסלולים מקבילים, ותיאור שלבי הבשלתו של שדה-חיטים, קציר ושלף, מקביל וממשמע את שלבי אהבתו הבלתי אפשרית של רגיב-הבדווי לנערה-פלאחית. או, בסיפור "יילת צלחיה" (10), בו משמש הנוף כמערכת קודים של דו-שיח מאופק, הדוחס התפרצות מילולית-אירוטית בין אוהבים שלא התראו שנים. לכאורה, זהו דו-שיח טופוגרפי מדויק על דרכי המים של הירדן והכנרת, למעשה זהו דיבוב עקיף, באמצעותו מודדים השניים את עוצם רגשותיהם זה לזה. דרך אגב, בדיקה בסיפוריו של סמילנסקי הלוקוחים מהווי היישוב החדש (11), תְּנַאָה כמה מצומצם הנוף שם, וכמה מאלץ. וזה כמובן מפתיע, כיצד אותה סביבה, אותה ארץ ישראל, בהקשרה השונה, מתמרנת את סמילנסקי, לשתי כתיבות שונות ומנוגדות. כאשר הוא מספר את החומרים הערביים שלו, ומשקיף על הארץ כאילו מנקודת מבטו של הערבי, הנוף מכת'ב את עצמו בגודש ובעוצמה. ואילו בהקשר של החומרים היהודים, פתאום אותו נוף מתדלדל, מחוויר ומִשְׁטָח מימדים.

זהו פתרון אחד, פתרון הסיפור הערבי שסייע לסמילנסקי להתקשר אל הנוף, ולנהל עימו דיאלוג משוחרר יותר, קרוב יותר. פתרון שני הוא, עניין הרוחק האסתטי (12). וכאן נביא מספר שורות ממכתב סמילנסקי ב-1910, לאחד-העם. סמילנסקי נשא עיניים אל אחד-העם וראה בו את מורה הגדול, מורה רעיוני ומורה ספרותי; ובמכתבים שלו אליו, הוא מתייעץ איתו מה לכתוב, ואיך לכתוב. במכתב זה מ-1910, חוזר סמילנסקי על אותו עניין בו הוא מתלבט שנים, בין כתיבה של חומרים יהודים לבין כתיבה של חומרים ערביים. וכך הוא כותב שם: "כתבתי... הרבה דברים בלטיסטיים שיסודם בחיים העבריים בפלשתינא, והרבה תכניות של עבודה בעתיד חיות במוחי. והנה עד כמה שהשתדלתי למשטש את צורת גיבורי, ברור לי כשמש כי בארץ-ישראל יאז באצבע על כל אחד ואחד... הלא עולמנו הפלשתינאי כה קטון והכל יודעים איש את רעהו. זמן רב לא החלטתי בנפשי מטעם הזה לכתוב מן החיים העבריים בפלשתינה, ועמדת רק על החיים של הערבים. אבל לא יכולתי עוד לכלוא את רוחי... לכתוב באופן כזה שבתוך ציורי לא יימצאו אנשים ומעשים חיים - אי אפשר לי. אנוכי סופר ריאלי, וכזה רוצה אני להיות. ואם רוצה אני שציורי יהיו פלשתינאים, מן ההכרח שיסתמלו בהם מעשים פלשתינאים, ויצטלמו בהם אנשים פלשתינאים, וכמה מעשים וכמה אנשים יש לנו בארץ-ישראל שלא יכירם כל נער, אם גם נציגם בפישוט עורם?" (13).

כזכור, גם ברנר חש עצמו מאויים על ידי התקבלות זו של סיפוריו, כאשר קוראי הארץ, כקהילה קטנה ופאמיליארית, התקשו ליצור בינם לבין היצירה - "רוחק נפשי" מתאים, כדי להיענות לאשלייה האסתטית המוצעת, ומיהרו לזהות כל דמות ספרותית עם דמות קונקרטית קיימת (14). אבל בעוד שברנר טען במאמרו "הז'אנר הארץ-ישראלי ואבירייהו", כי דמויותיו הן פיקטיביות והן דק שתולות במציאות הארץ-ישראלית (15), סמילנסקי לא מכחיש כי הוא כותב על פי מודלים של "אנשים ומעשים חיים", ופואטיקה ריאליסטית לגביו, היא ייצוג המציאות על דרך של עדות חווייתית. מצד שני, אם עדות חווייתית זו, מתקבלת על ידי הציבור לא כעשייה ספרותית, אלא כדיווח רכילאי יישובי, אין לו אלא למלט את עצמו אל חומרים ערביים; וכך הוא אכן עושה לפחות בשנים הראשונות לכתיבתו. כלומר, הסיפור הערבי פותר לסמילנסקי, בשלב ראשוני זה, את בעיית ההתקבלות הספרותית שלו, שהרי סיפורי "בני ערב", שלא כמו סיפורי המושבה, התקבלו כיצירה אסתטית לכל דבר, וכמו שצינתי בהתחלה, עוררו אהדה ספרותית ותהודה ספרותית (16), והעיקר לא גירו את הקהל לזהות תכנים ספרותיים עם אירועי חיים קונקרטיים.

ולבסוף, הסיפור הערבי פותר גם את בעיית "האמת מארץ-ישראל" אצל סמילנסקי. כידוע, סמילנסקי הירבה בכתיבה פובליציסטית מענייני היישוב, לא פחות מכתובה בלטיסטי, ומאמרו של אחד-העם "אמת מארץ ישראל" (1891) (17), היווה עבורו לא רק תפנית חשיבתית, ולא דק תמרור בדרך חיו, אלא דוגמה ומופת לכתיבה ביקורתית קונסטרוקטיבית. במאמרו "אחד-העם", שהוא וידוי נרגש של תלמיד רבו, הוא מעיר: "זכרתי את מאמרו ה'מהרסים', ואדע כי הם ששמרו את עולמי מחורבן ויתנו ערך ורעיון לחיי ולעמלי בארץ" (18). ואכן, סמילנסקי אימץ לו דרך זו של כתיבת מאמרים "מהרסים", ובמאמרו-הוא הוא ביקורתית, הוא חיפש אמיתות, וכל זאת מתוך חרות גמורה וכתיבה משוחררת, ללא כל התחייבות לאדם או למפלגה. לפיכך לא פעם הוא מצטייר כאיש דייב ומדון: מתנגח עם האיכרים מצד אחד, ועם חברי הפועל הצעיר מצד שני (19), ולא בכדי אחד-העם מרבה לשבח אותו, ובמכתב מ-1904 הוא כותב לו: "יישר כוחך שאינך נוטה לדרך הכבושה לסופרי ארץ-ישראל, והינך מגיד מה שידעת בלי פוליטיקא. אתה כעת האחד בארץ-ישראל המודיע דברים כהווייתם" (20).

גישה ביקורתית זו, ביקש סמילנסקי ליישם גם בסיפוריו על "היישוב החדש". אבל גם כאן הוא נתקל בהתנגדות. כך היא, למשל, התגובה שהתקבלה לגבי סיפורו "המורה החדשה", סיפור החושף את התעללותם של פקידי הבארון באנשי המושבות (21). העלייה עוסקת בבן-איכרים שביקש לשאת לו לאישה, את המורה החדשה במושבה, אבל כשנודע לו כי טומאה על-ידי פקיד הבארון, כאשר שלח אותה ללמוד בפריז, הוא מאבד את עצמו לדעת. עם פירסומה של יצירה זו ב"העולם" ב-1910, כתב אחד-העם לסמילנסקי: "הסיפור 'המורה' עשה עלי רושם רע... יש בו מעין הוצאת שם רע על משפחות שלמות החיות בארץ-ישראל. והלא כולם יודעים את 'המורות' ההן, וכמה צער ובושה יגרום להן הסיפור הזה. והאומנם יש תועלת לעורר אותה חרפה, שכבר נשתקעה?" כלומר, אפילו אחד-העם (בעל "האמת מארץ-ישראל"), דוחה כתיבה בלטריסטית, ביקורתית חושפנית, נוסח "אמת" זו.

יוצא אפוא, שמבחינה ספרותית, סמילנסקי נתפס למילכוד. מצד אחד, האמת הארץ-ישראלית הספרותית שלו לא מתקבלת. מצד שני, הוא לא יכול להצניע אותה, ולהתחיל לכתוב יצירות של שבח וקילוסין, בניגוד לאני-המאמין הפואטי והאידיאולוגי שלו. כך שגם כאן הוא שב ומסתייע בסיפור הערבי. כיצד? ובכן, כפי שנאמר בתחילה, גם אם כותב סמילנסקי את "בני ערב" שלו, אין הם כמובן סיפורים ערביים, ובוודאי לא יועדו לקהל ערבי. אלה הם סיפורים יהודיים, שמנסים לספר את המקום הארץ-ישראלי, דרך עיני הערבי. אלא שבסיפורים אלה, "המקום", בעיני הערבי, הוא כבר לא רק כפר או מאהל. הלא גיבוריו הערביים של סמילנסקי, הם בדרך כלל, שכירים-פועלים, העומדים בקשר של עבודה יומיומית עם המתיישב היהודי, לטוב ולרע. כלומר, בסיפוריהם של בני-ערב, גם המושבה הופכת לגורם תימטי, ועדותו של הגיבור הערבי אודותיה (אודות אנשיה, מראיה, ההווי שלה), ממילא מספרת גם את סיפור היישוב היהודי. אלא שסיפור זה הוא חלקי, [אין בו מאומה מן האמת הארץ-ישראלית, שהרי מה יודע הפועל הערבי בבואו למושבה, על הבעיות הפנימיות הכאובות שמתייסר בהן המתיישב: על החרדה הכלכלית המתמדת, על הפלגים היריבים, על החזון הנשחק והאכזבות? הערבי יודע רק מה שרואות עיניו; ועיניו רואות מושבה משגשגת, שהיא כליל השלמות לעומת המאהל הדל, או הכפר העלוב שלו. יוצא אפוא שלפי עדויותיו של הערבי, גם אם הוא עויין את המושבה, ומבקש לחסל אותה, כמו השייך עבדול קריר (22), הוא לא יכול שלא להתלהב ממנה ולספר בשבחה: בשבח הנקיון, הקדמה הטכנולוגית, היחס הליברלי לאישה, החקלאות המפותחת, וכו'. כלומר, הסיפור הערבי גם כאן משמש פתרון: הוא מספר את סיפורו של היישוב היהודי, ללא כל תביעה או התחייבות ל"אמת מארץ-ישראל", וסמילנסקי נמצא זוכה מכל צד: א. לא בוגד באני-המאמין האידיאולוגי והפואטי שלו; ב. סיפור היישוב-היהודי מתקבל ללא חשיפה או ביקורת; ג. הקורא היהודי באשר הוא, נהנה לקרוא דברי קילוסין של ערבי, על ארץ-ישראל של המושבות (23).

הערות:

-----

(1) כאן יש להזכיר את עבודותיהן של ריסה דומב וגילה רמרז-ראוך, שכל אחת בספרה על דמות הערבי בספרות הישראלית, דנה, מדוע סמילנסקי עסק בחומרים ערביים. ואילו בדיון לעיל, אני מבקשת לברר, מדוע הקדים סמילנסקי לעסוק בראשית דרכו במציאות הערבית ולא כל כך במציאות היהודית.

RISA DOMB, THE ARAB IN HEBREW PROSE, LONDON 1982, PP.60-66.

GILA RAMRAZ-RAUCH, THE ARAB IN ISRAELI LITERATURE, LONDON 1989, 13-21

- (2) י"ח ברנר, "הז'אנר הארץ-ישראלי ואביווריהו", כל כתבי, כרך ח' ספר א', תל-אביב תרצ"ז (1937), עמ' 163.
- (3) ראה הצהרות פואטיות כמו למשל: ז' יעבץ, "המקרא והאגדה במתכונתן אישה אל אחותה", לקט כתבים (עורך: ז' קלאר), ירושלים תש"ג (1943), עמ' 123-131; א' בן-יהודה, "חיות הסגנון", הצבי תרמ"ט (1889), גל' כ"ו; מ' סמילנסקי, מכתבים לאחד-העם (כתב-יד), ארכיון אחד-העם, 4 791, הספרייה הלאומית ירושלים, תיק 1419: 23.10.1909.
- (4) ראה: ט' כהן, מחלום למציאות - ארץ-ישראל בספרות ההשכלה, תל-אביב 1982; פ' גינוסר, תחנות באופני ההתייחסות לארץ-ישראל ובתיאור הריאליה שלה בשירה העברית, עבודה לתואר מ"א, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1980.
- (5) י' ברלוביץ (עורכת), אעברה נא בארץ, מסעות אנשי העלייה הראשונה, תל-אביב, 1992.
- (6) ראה סיפורים כמו: ז' יעבץ, "שוט בארץ" (1891), בתוך: אעברה נא בארץ, הערה (5), שם, שם עמ' 101-143; ש' שמואלזאהן, "הבציר והקציר", לוח ארץ-ישראל לשנת תרס"א, העורך: א"מ לונץ, ירושלים תר"ס (1900), עמ' 3-38.
- M. ELIADE, THE SACRED AND THE PROFANE (TRANS.: W"R TRASK), (7) NEW YORK 1959, PP. 20-65; וראה גם: ז' גורביץ וג' ארן, "על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)", אלפיים, קובץ 4, תל-אביב 1991, עמ' 1-3.
- (8) כך למשל ז' יעבץ, בסיפורו "ראש השנה לאילנות", מזהה את נחמן ה"יליד" הפתח-תקותי, עם המקום, ויהוי הלכתי-מוסרי (בהקשר של שימוש בכוח נגד מתנפל בדווים); י' ברזילי-איוזשטדט, בסיפורו "לקט", מזהה את מנחם, השומר מעין-זיתים, ויהוי היסטורי (מופיע בהקשר של יוחנן מגוש חלב); ח' בן-יהודה, בסיפורה "חיות בני ריכב", מזהה את הרביץ, החי בנגב, עם הלשון העברית והתרבות העברית (מתרבת ומקדם את בני המדבר - הבדווים).
- (9) מ' סמילנסקי, בצל הפרדסים, תל-אביב תשי"ד (1954), עמ' 56.
- (10) מ' סמילנסקי, "רגיב" (1907), כתבים, כרך ה' (בני ערב), תל-אביב תרצ"ד (1934), עמ' 61-22; "יילת צלחיה" (1909), שם, שם, עמ' 95-111.
- (11) כמו למשל, "נקדימן" (1907), "שוחט מלמד" (1908), "המורה החדשה" (1910).
- (12) ראה, א' בולו, "הרוחק הנפשי כגורם אסתטי", עיונים ברוחק האסתטי (עורך: ר' צור), תל-אביב, 1971, עמ' 26-49.
- (13) מ' סמילנסקי, מכתב לאחד-העם, ארכיון אחד-העם, הערה (3), שם, שם, כ"ט כסלו תרע"א.
- (14) דיון מורחב בנושא, ראה: י' ברלוביץ, ספרות מתיישבים ראשונים כספרות העלייה הראשונה, עבודת דוקטור, רמת-גן תשמ"מ (1979), עמ' 125-127.
- (15) י"ח ברנר, הערה (2), שם, שם, עמ' 164.

- (16) מ' סמילנסקי, בצל הפרדסים, הערה (9), שם, עמ' 72.
- (17) אחד-העם, "אמת מארץ-ישראל" (1891), כל כתבי, תל-אביב תשי"ד (1954), עמ' כ"ג-ל'.
- (18) מ' סמילנסקי, "אחד העם", כתבים, כרך ח' (זכרונות), תל-אביב תרצ"ה (1935), עמ' 1-29.
- (19) א' רייזן, תקוות גדולות - ראשית דרכו הציבורית של משה סמילנסקי, עבודת מ"א, תל-אביב 1982.
- (20) א' סימון (עורך), אגרות אחד-העם (1901-1905), תל-אביב תשי"ז (1957), עמ' 315.
- (21) מ' סמילנסקי, "המורה החדשה", כתבים, כרך א' (סיפורים), תל-אביב תרצ"ד (1934), עמ' 38-72.
- (22) כנ"ל, "השיך עבדול קדיר", הערה (10), שם, שם, עמ' 73-90.
- (23) התלבטות פואטית זו, המבקשת לספר את הארץ לאמיתה, אך חוששת פן תוציא את ד'בתה רעה, ממשיכה להעסיק סופרים גם בעליות הבאות. נ' גוברין מתעכבת על כך בהרצאותיה, ומכנה תופעה זו בשם: "המילכוד הארץ-ישראלי" או "תסביך המרגלים"; וכן ראה בספרה "דבש מסלע", תל-אביב 1989, עמ' 304.